

*Zvara Edina*¹

PROTESTÁNS BIBLIAELŐSZAVAK A 18. SZÁZADBÓL²

ABSTRACT

Edina Zvara: Prefaces to 18th century Protestant Bibles

Examining our library's bibliographies, we find nearly twenty complete Bible translations and editions from the 18th century, including variants and typesetting versions. Of these, all but two are Protestant. The history of the translation and edition of the Hungarian Bible is recorded in three editions: 1) the 1751 Basel edition by István Pap of Szatmárnémeti; 2) the 1776 Pozsony (Bratislava) edition by Mihály Mossóczi-Institoris; and 3) the 1794 Utrecht edition by János Szombathi. Prefaces and studies at the beginning of Protestant Bibles are an essential part of historical memory. The works of their predecessors are important and worthy of mention and remembrance for their work for the benefit of the public and the faithful. Historical overviews provide insight into the knowledge of learned Bible scholars from that period, as well as the prevalence and familiarity of Bible translations and editions produced from the late Middle Ages to the 18th century.

Keywords: Protestant Bibles, Historical Memory, István Pap of Szatmárnémeti, Mihály Mossóczi-Institoris, János Szombathi

A 18. SZÁZADI PROTESTÁNS BIBLIAKIADÁSOK

Könyvészeti bibliográfiáinkat végignézve a 18. századból a különböző variánsokkal és szedésváltozatokkal együtt tizenkilenc teljes (vagyis mind az Ó-, mind az

- 1 Dr. habil. Zvara Edina (PhD), könyvtörténész, a Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területei: intézményi és magánkönyvtárak, bibliakiadások, zvara.edina@szte.hu
- 2 A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének Digitális Társadalom Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a Kulturális Örökség és Digitális Társadalom kutatócsoport tagja, az SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék egyetemi docense.

Újtestamentumot tartalmazó) bibliafordítást, illetve -kiadást számolhatunk össze, kettő kivételével mind protestáns.³

Az elmúlt néhány évtizedben történt egyháztörténeti és könyvészeti kutatások új eredményeket hoztak az egyes bibliákat illetően, amelyek azok kiadásait és megjelenési adatait is érintik.⁴ Némelyik 18. századi protestáns, teljes Biblia címlapján hamis nyomdahely van megadva, így a Nürnbergben, 1704-ben megjelent könyv nyomtatási helyeként Kassel,⁵ a Pozsonyban, 1776-ban kiadottén pedig Lipcse olvasható.⁶ Előbbiről már a kortársak is tudták, hogy az hamis impresszummal került ki a sajtó alól.

A bibliák nagyobb része külföldön került kiadásra. A legtöbbnek Bázeli (6) és Utrecht (5) a megjelenési helye, vagyis a korszak jelentősebb protestáns városai, továbbá egy-egy kiadással Amszterdamot (vagy Boroszlót?), Leident, Lipszt és Nürnberget említhetjük meg. Ezen városok többségével, illetve az ottani egyetemekkel régóta működő, szoros kapcsolata volt a hazai protestánsoknak, így református és evangélikus diákok szívesen választották ezeket külföldi tanulmányaik helyszínéül.⁷ A magyarországi megjelenési hely, Pozsony (2) a korai újkorban a Magyar Királyság fővárosa szerepét betöltő település, évszázadokig kiemelkedő

- 3 A Vizsolyi Biblia (1590) megjelenése óta bibliakiadásokról beszélünk, hiszen szinte minden esetben Károlyi Gáspár fordítása lett az alapja a későbbi editióknak. Új, teljes protestáns bibliafordítást csak Komáromi Csipkés György készített (Leiden, 1717). – Korábbi tanulmányomban még 24 teljes Bibliáról volt adatom, azonban időközben ötről kiderült, hogy azok tévesen feltételezett kiadások: ZVARA Edina: 18. századi magyar nyelvű bibliák a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában, in: Imre Mihály (szerk.): *Bethlen 300. Iskola a Hazában. A hódmezővásárhelyi köznevelés fennállásának 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozás tanulmánykötete*, Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2024, 27–38, 27. – P. Vásárhelyi Juditnak és Perger Péternek hálásan köszönöm, hogy segítettek tisztázni az egyes kiadások adatait.
- 4 Például: V. ECSEDY Judit: *Tüskös nyomdabélyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Budapest, Borda Antikvárium, 1996 (Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 4); V. ECSEDY Judit: *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800. Ergänzungen zu Emil Wellers Repertorium Die falschen und fingierten Druckorte*, Budapest, Borda Antikvárium, 1999.; FEKETE Csaba: Casseli Biblia? *Vallástudományi Szemle* 14(2018/3), 25–41.
- 5 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Kassel [i. e. Nürnberg], Johann Ingebrand költs. [i. e. Martin Endter], 1704. 4° (RMK I. 1685; Petrik IX. 80)
- 6 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Lipcse [i. e. Pozsony], Lőve Antal pozsonyi könyváros költs. [és nyomdájában], 1776. 8° (Petrik I. 280)
- 7 Lásd többek között: BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15); HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6); HEGYI Ádám: *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai); TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).

művelődési központ.⁸ Az egyes közösségek a Magyarországon elszenvedett elnyomás, a cenzúrarendeletek,⁹ a pénz és a nyomdászati lehetőségek szűkössége miatt kényszerültek arra, hogy a vallásgyakorlásukhoz szükséges kiadványokat, így a Szentírást is külföldön adassák ki.¹⁰

A 17. században megjelent kiadványok példányszáma átlagosan néhány száz volt, a 18. században már néhány ezerről beszélhetünk, sőt nem ritka a több ezer,¹¹ s igaz ez a bibliákra is. Az egyik utrechti editio például nyolc-, majd tizenegyezer példányban jelent meg,¹² így – ha ez alapján átlagosan ötezerre tesszük a külföldön kiadott bibliák példányszámát – V. Ecsedy Judit számításai szerint százharmincezer forgalomba kerülő Szentírásról beszélhetünk.¹³ Ugyan még mindig fennállt a „bibliaínség” (Csepregi Zoltán szóhasználat),¹⁴ de az előbb említett példányszámadat kapcsán joggal mondható, hogy a kiadók, illetve a nyomdások igazán sokat tettek a Biblia anyanyelven való, rendszeres olvasásáért, persze azért az üzleti hasznot is szem előtt tartották.

Az évszázadok folyamán az egyes kiadások mérete többször is változott. Az első teljes, Károlyi Gáspárék fordította magyar nyelvű Biblia még fólió méretben jelent meg (Vizsoly, 1590).¹⁵ Alig több mint másfél, illetve két évtizeddel később Szenci Molnár Albert (1574–1634) a kisebb, vagyis előbb a negyed-, majd a nyolcadrét formátumot választotta (Hanau, 1608;¹⁶ Oppenheim, 1612).¹⁷ A 17. században még egyszer részesítették előnyben a fólió méretet, ez a Szenci Kertész Ábrahám (†1667) által megjelentetett Váradi Biblia (1660–1661).¹⁸ A többi, 17. századi

- 8 PÁLFFY Géza: A Magyar Királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században, *Fons* 20(2013/1), 3–76.
- 9 V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 25–33.; BOGÁR Judit (szerk.): *Systematica collectio*, I. füzet, sajtó alá rend. és a bevezetőt írta STEMPÉLY Irén, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források), 13–44.
- 10 A protestáns nyomdák a 18. századra sorra megszűntek, az evangélikus és a református kiadványok megjelentését dunántúli (soproni, győri, pozsonyi) és a budai tipográfiák vállalták. V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 37–53.; V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézsajtó korában 1473–1830*, Budapest, MTA KIK – Kossuth, 2021, 203–207. doi: 10.36820/könyvnyomtatás.2021.ecsedy
- 11 V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás története*, 17.
- 12 FEKETE Csaba: Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez, in: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 205–227, 214.
- 13 V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás története*, 379.
- 14 CSEPREGI Zoltán: Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században, in: Heltai János (szerk.): *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, Budapest, Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetek, 3), 171–184, 171.
- 15 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár és társai, Vizsoly, Mantskovit Bálint, 1590. 2° (RMNy 652)
- 16 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szenci Molnár Albert, Hanau, Levinus Hulsius örök, Johannes Halbejus, 1608. 4° (RMNy 971)
- 17 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szenci Molnár Albert, Oppenheim, Levinus Hulsius özv., Hieronymus Galler, 1612. 8° (RMNy 1037)
- 18 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Nagyvárad–Kolozsvár, Szenci Kertész Ábrahám, 1660–1661. 2° (RMNy 2982)

protestáns bibliakiadás mindegyike visszatért, illetve megmaradt a kezelhetőbb nyolcadrétnél. S a 18. században is – a Nürnbergi (1704; 4°)¹⁹ és a Lipcsei (1714, 4°)²⁰ Biblián kívül – csak nyolcadrét alakot látunk a teljes bibliakiadásoknál, sőt az újtestamentumoknál előfordul a tizenkettedrét is, különösen pedig a zsolotárkiadásoknál ezen formák rögzülése már ténylegesen az egyéni használatot, a rendszeres bibliaolvasást segítette.

Ugyanakkor érdekes jelenség, hogy a 19. század legelején megjelent két kiadás méretét tekintve visszalépés történt: Landerer Mihály (1760–1810) kiadványa (Pozsony–Pest, 1804) negyedré, ²¹ Trattner Mátyásé (1745–1828) pedig fólió méretben (Pest, 1805)²² került ki a sajtó alól. Mindkét könyvnyomtató megindokolja a méretválasztást, ez pedig a nagyobb betű, vagyis a könnyebb olvashatóság iránti olvasói igény. Landerer a címlapon közli is, hogy a Biblia „kibocsáttatott a Kaszeli 1704-dik esztendőben nyomtatott példa szerint”, ²³ Trattner pedig a Váradi Bibliát (1660–1661) választja – részben mérete miatt – követendő mintának.²⁴

Figyelemre méltó az is, hogy a két 18. századi katolikus editio is megmaradt az öreg formátumnál (1732)²⁵ – ebben is utánozva az első, Káldi-féle fordítást (Bécs, 1626)²⁶ –, illetve a negyedrétnél (1782),²⁷ vagyis a Szentírást nagyobb méretekben adták az olvasók kezébe. Batthyány Ignác (1741–1798) gyulafehérvári püspök szívügye volt egy újabb bibliakiadás, amelynek tervezete 1787-ből ismert: eszerint latin–magyar nyelvű, 15 kötetes, és immár nyolcadrét alakú kiadás lett volna. Káldi György (1573–1634) bibliafordításának negyedik kiadása azonban csak a következő évszázadban, 1834–1836-ban került ki a sajtó alól Szepeszy Ignác (1780–1838) püspök kiadásában.²⁸

A BIBLIAKIADÁSOKHOZ ÍRT ELŐSZAVAK

A 18. századi teljes bibliakiadások több mint felének van előszava, amelyben a kiadók több esetben is megindokolják, hogy melyik korábbi kiadást választották

19 *Szent Biblia*, 1704

20 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, [Lipscse], [J. Chr. Martini], [1714]. 8° (Petrik I. 280)

21 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Pozsony – Pest, Landerer Mihály, 1804. 4°

22 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Pest, Trattner Mátyás, 1805. 2° (Petrik I. 280)

23 Ugyanez olvasható a bécsi *Magyar Hírmondó*-ban közölt tájékoztatásában is: MH 1802. november 19. 669–670. A tudósítás még egyszer megjelent: 1802. november 26. 711–712. Kiadta: *A világ és Magyarország, ahogy a bécsi Magyar Hírmondó szerkesztői látták*, vál., a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta ZVARA EDINA, Budapest, MTA KIK – Kossuth, 2025, 586–587.

24 Trattner ugyancsak a bécsi *Magyar Hírmondó*-ban közzétett felhívásában indokolja meg kiadásának formáját: MH 1802. október 22. 534–536. A tudósítás még kétszer megjelent: 1802. november 2. 583–584; 1802. november 9. 613–615. Kiadta: Zvara: *A világ és Magyarország*, 582–583.

25 *Szent Biblia*, ford. Káldi György, 2. kiad., Nagyszombat, Berger Leopold, 1732. 2° (Petrik I. 280)

26 *Szent Biblia*, ford. Káldi György, Bécs, Matthäus Formica, 1626. 2° (RMNy 1352)

27 *Szent Biblia*, ford. Káldi György, 3. kiad., Buda, Királyi Universitas, 1782. 4° (Petrik I. 280)

28 *Szent Biblia*, ford. Káldi György, kiad. Szepeszy Ignác, Pozsony, Belnay örökösök, 1834–1836. 4° (Petrik III. 522) – V. ECESEDY Judit: Kézben hordozható katolikus Biblia tervezete a XVIII. században, in: Heltai (szerk.): *Biblia Hungarica*, 185–196.

követendőnek, a kötetben szerepelnek-e az Apokrifus könyvek, kiemelik, hogy a nyomtatási hibákat kijavították stb. Az újabb és újabb kiadások megjelentetésének legfőbb okaként pedig azt adják meg, hogy az előző példányok elfogytak.

A magyar nyelvű Biblia fordításának és kiadásának a története három kiadásban szerepel: 1) az 1751-es bázeli kiadásban Szatmárnémeti Pap Istvántól;²⁹ 2) az 1776-os pozsonyi kiadásban Mossóczi-Institoris Mihálytól;³⁰ 3) az 1794-es utrechti kiadásban Szombathi Jánostól.³¹ Szatmárnémeti Pap István (†1776) a debreceni református kollégium hallgatója, majd bázeli diák.³² (Hazatérte után gróf Károlyi Ferenc nagykárolyi nyomdájának tipográfusa 1754 és 1775 között.³³) Mossóczi-Institoris Mihály (1732–1803) egykor pozsonyi, debreceni, majd wittenbergi hallgató, később Pozsonyban szlovák és magyar lelkész, egyházi író és fordító, az evangélikus líceum tanára, neves könyvgyűjtő.³⁴ Szombathi János (1749–1823) pedig a sárospataki református kollégium tanára, az ottani gazdag könyvtár bibliotékáriusa. Tehát mindhárman tanult személyek, és gazdag könyvgyűjtemény segítette őket történeti tanulmányaik megírásában. A három előszóíró közül nyilvánvalóan a pozsonyi lelkész és a debreceni professzor a tájékozottabb, köszönhetően életkoruknak és addig megszerzett tapasztalatuknak: Szatmárnémeti még csak egyetemi hallgató, Mossóczi-Institoris már 44, Szombathi pedig 45 éves az előszavak megírásakor.

A tanulmányok felépítése hasonló: először áttekintik a 16. századi rész-, illetve a teljes bibliafordításokat, majd a Vizsolyi Biblia alapján készült kiadásokat, továbbá külön kitérnek Komáromi Csipkés György fordítására is.

Szatmárnémeti előljáró beszédében³⁵ az előzmények áttekintésekor – a két másik tanulmányírótól eltérően – nem szól a pálos Báthori Lászlóról,³⁶ az eraz-

29 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc, Basel, Johann Rudolf Imhof költs., 1751. 8° (Petrik I. 280, Petrik IX. 80)

30 *Szent Biblia*, 1776

31 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Pethe Ferenc, Utrecht, Jan Altheer, 1794. 8° (Petrik I. 280)

32 BERNHARD, Jan-Andrea: Die Basler Ausgabe der *Károli-Bibel* von 1751. Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch* 29(2008), 85–98: 86.

33 V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás*, 284–285.

34 ÖTVÖS Péter: Mossóczi-Institoris Mihály, in Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor VII. Lethenyi-műgyűjtemény*, Budapest, Balassi, 2007, 464–465.

35 SZATMÁRNÉMETI PAP István: „Magyar és Erdélyországban lévő Isten eklézsiájának, a Jesus Krisztusban megszenteltetteknek, hivatalos szenteknek, Kegyelem és Békesség az Istentől, a mi Atyántól és az Úr Jézus Krisztustól!”, in: *Szent Biblia* 1751, [1–13]

36 Báthory László soha nem fordította le a Bibliát, hanem kommentárt írt hozzá, ami ma már nincs meg. MEZEY László: *A „Báthory-biblia” körül. A mű és szerzője*, Budapest, MTA I. OK, 1956, 191–221.; LÁZS Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016, 192.

mista fordítókról,³⁷ vagy Félegyházi Tamás munkájáról.³⁸ Heltai Gáspárnak³⁹ és Melius Juhász Péternek csak Újtestamentum-, s a debreceni prédikátornak még a Királyok könyve fordítását említi, részben téves megjelenési éveket megadva.⁴⁰ 1590-től csak a teljes bibliafordításokat veszi számba, így nem szól például Torkos András Újtestamentumáról (Wittenberg, 1736).⁴¹

Az összes teljes, általa ismert protestáns bibliát sorszámmal látta el, így a Vizsolyi Bibliától (1590)⁴² a sajátjukig (Bázel, 1751)⁴³ 14 fordítást, illetve kiadást sorol fel. A katolikus Káldi György fordítását (Bécs, 1626)⁴⁴ ugyan megemlíti, de kisebb betűkkel szedve, s ezzel a megjegyzéssel: „Méltó a megjegyzésre, hogy a Római Katólikusok is, látván a miéinknek az Isten beszéde eránt való buzgóságokat, ők is a magok hallgatóik kedvéért, egy Káldi névű *Páter* Jézsuíta által a Vulgáta versiót magyarra fordították.”⁴⁵ A második katolikus kiadást (Nagyszombat, 1732)⁴⁶ azonban nem ismeri.

Bővebben a Vizsolyi Bibliáról, Szenci Molnár Albert vagy Misztótfalusi Kis Miklós kiadásáról,⁴⁷ Komáromi Csipkés György fordításáról és annak sorsáról ír,

37 *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, ford. Komjáti Benedek, Krakkó, Hieronymus Victor, 1532. 8° (RMNy 13); *Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica*, ford. Pesti Gábor, Bécs, Johannes Singrenius, 1536. 8° (RMNy 16); *Új Testamentum magyar nyelven*, ford. Sylvester János, Sárovar – Újsziget, Abádi Benedek, 1541. 4° (RMNy 49)

38 *Az mi urunk Jesus Christusnak új testamentoma*, ford. Félegyházi Tamás, Gönczi György, Debrecen, Rodolphus Hoffhalter, 1586. 4° (RMNy 584)

39 Heltai Gáspárnak és munkatársainak két Újtestamentum fordítása is megjelent: *A Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Egri Lukács – Gyulai István – Heltai Gáspár – Szegedi Lajos, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1561. 4° (RMNy 172); 2) *A Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Egri Lukács – Gyulai István – Heltai Gáspár – Szegedi Lajos, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1562 [1561]. 4° (RMNy 186) – További bibliafordításai: *Bibliának első része...*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551. 4° (RMNy 90); *A Jesus Sirub* könyve, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551. 8° (RMNy 92); *A Bibliának negyedik része...*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1552. 4° (RMNy 95); *A Bölcs Salamon királynak könyvei*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551 (1552). 8° (RMNy 96); *Zsoltár...*, ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1560. 8° (RMNy 162); *Bibliának második része...*, ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1565. 4° (RMNy 208)

40 »Újszövetség, ford. Melius Juhász Péter, Szeged [Várad?, Raphael Hoffhalter?, typ. Török?], 1567. 4°« (RMNy 238); *Az két Sámuel könyveinek és az két Király könyveinek...*, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen, Raphael Hoffhalter, 1565. 4° (RMNy 205). További bibliafordításai: <Ézsaiás könyve, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen cr., Török Mihály, 1563.> (RMNy 191); <Kronikák könyve, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen?, Raphael Hoffhalter?, 1565.> (RMNy 206); *A Szent Jób könyvének...*, ford. Melius Juhász Péter, Várad, Raphael Hoffhalter, 1565. 4° (RMNy 213)

41 *A mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Testamentoma*, ford. Torkos András, kiad. Torkos József, Wittenberg, Scheffler ny., 1736. 8° (Petrik V. 63, Petrik IX. 81)

42 *Szent Biblia*, 1590.

43 *Szent Biblia*, 1751.

44 *Szent Biblia*, 1626.

45 Szatmárnémeti Pap: *Magyar- és Erdélyországban*, [10].

46 *Szent Biblia*, 1732

47 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Amszterdam, Misztótfalusi Kis Miklós, 1685. 8° (RMNy 4562)

legtöbbet azonban a saját kiadásukról mond, kiemelve annak anyagi vonatkozása-
it – nyilvánvalóan egyfajta magyarázatot akart adni a Biblia kiadásának botrányos
körülményire.⁴⁸ Csak két hivatkozása van: „Öregbik T. Tsétsi János Uram⁴⁹ reláti-
ója”, egyéb szakirodalom-ismerete nincs.

Mossóczi-Institoris Mihály tanulmányát⁵⁰ Szent István király „kegyes fárado-
zás”-ának, vagyis a kereszténység felvételének méltatásával kezdi, majd célját így
fogalmazza meg:

„Az én mostani feltett kegyes szándékom főképpen oda arányozik, hogy min-
den igaz Magyar Keresztyént, akinek kezébe kerül ez a *Magyar szent Biblia*, hű-
ségesen reá emlékeztessen, hogy lássa, gondolja, csudálja, kóstolja meg, mely
jó legyen az Úr, és miket cselekedett a mi Magyar Nyelvünket nem értő idegen
nemzetek által is, a *Magyar Bibliának* köztünk való megszaporodásában. Ennek
megbizonyítására pediglen, gondolom, hogy egyéb tanúbizonyságokra nincsen
szükségünk, hanem hogy a *Magyar Bibliának* históriáját és nevezetesebb törté-
neteit summáson és rövideden feljegyezzük.”

Fontosnak tekinti a magyar nyelvű kéziratok megemlítését, azokat, amelyeket
bibliafordítóink emlegetnek, így a pálos Báthori László fordítását, amely megfi-
gyelése szerint azonos lehet „ama néhai szép elméjű és tudományú Magyar Jezsuita”,
Káldi György emlegette változattal. Ugyanakkor minthogy Káldi „csak hallás-
ból írja ezeket, az ő tanúbizonyságára nem lehet bízvást és bátran támaszkodni”.⁵¹

Mossóczi-Institoris sorszámozás nélkül veszi számba a rész-, illetve a teljes bib-
liafordításokat, s mindennek a legvégén megemlíti – hiszen el nem hallgathatja, írja,
„rút háládatlanságnak bűne nélkül” – Bárányék Újtestamentum fordítását (Lauban–
[Jauer], 1758);⁵² ugyanakkor a felsorolásból kimaradt Torkos Andrásé (Wittenberg,
1736), pedig a jegyzetekben hivatkozik rá. Jelentősek megjegyzései, hiszen azokban
az adott Bibliáról bővebb ismereteket is közöl, továbbá megadja forrásait. Több
esetben ő is jellemez: „ama közjóra termett ember, de igen tündér szerencse fia, M.
Tót Falusi Kis Miklós ... a kisded formában lévő és könnyen magával hordoztat-
ható Bibliával akart kedveskedni”,⁵³ Komáromi Csipkés (1628 k.–1678) fordítása⁵⁴

48 Szatmárnémeti Pap: *Magyar- és Erdélyországban*, [11]. A tiszántúli egyházkerület és Johann Rudolph
Imhof nyomdász, valamint Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc összeveszték a terjesz-
tésen és az anyagiakon. Vö. Bernhard: *Die Basler Ausgabe*, 85–85.; P. VÁSÁRHELYI Judit: A bázeli
magyar Biblia próbanyomata 1744-ből, *Könyv és Könyvtár* 30(2008), 60–69, 60–67.; Hegyi: *A Kár-
pát-medencéből*, 42.

49 Id. Csécsi János (1650–1708), többek között Sárospatakon tanított.

50 MOSSÓCZI-INSTITORIS Mihály: Előljáró becséd [!], in: *Szent Biblia* 1776.

51 Uo., [4].

52 *A mi Urunk Jesus Christusnak* Újtestamentoma, ford. Bárány György – Bárány János – Sartorius
János, Lauban[–Jauer], Schill Miklós betűivel [Heinrich Christoph Müller], 1754 [–1758.] (Petrik
I. 177, Petrik VIII. 536)

53 Mossóczi-Institoris: *Előljáró becséd* [!], [8].

54 *Magyar Biblia*, ford. Komáromi Csipkés György, Leiden, [Samuel Luchtmans, Huybert van de
Boxe özv.], 1685 [recte 1717]. 8° (RMK I. 1336, RMNy App. 345, Petrik: nincs)

pedig „oly derék munka, amely kétségtől, hogy jövőre alább szállította volna a mi Magyar Ekkleziánkban az eddig uralkodó Károli Bibliának tekintet és auctoritását, ha a mostoha idő és a balszerencse nem gátolta volna meg annak elterjedését”.⁵⁵

Történeti áttekintése után három pontban írja le összegzését: 1) „négyrendbeli Magyar Bibliánk vagyon”, vagyis négy teljes bibliafordításunk: Károlyi Gáspáré, Káldi Györgyé, Komáromi Csipkés Györgyé – és az első: Heltai Gáspáré. Ugyanis Mossóczi-Institoris úgy tudja, hogy a kolozsvári tipográfus „1551 és a következő esztendőben az egész szent Bibliát, negyed részben, öt darabokban” jelentette meg. Ugyanakkor jegyzetanyagában bizonytalanságának is hangot ad.⁵⁶ 2) Az „egész sz. Biblia a mi Magyar nyelvünkön” tizenkilencszer, s ezen belül is Károlyi fordítása tizenötször, „sokféle helyeken és sokféle nagyobb és kisebb formában ki nyomtatott”. 3) A magyar Biblia eddig, 1776-ig csak négyszer, legfeljebb ötször került ki a sajtó alól „Magyar és Erdély Hazánkban”.⁵⁷

A továbbiakban még fontosnak tartja megemlíteni, hogy jelen kiadás egy magyarul nem tudó, „születésére nézve Németországi fi”, Lövei Antal pozsonyi könyvtáros költségén jelent meg; és mivel Lövei nem tud magyarul, így rajta keresztül tudatja az olvasókkal, hogy a) ez a „Lipsiai Magyar Biblia” nem új fordítás, hanem „Károli régi munkája, minthogy annak kiadásában a Basiléai hármassal editiót, nevezetesen az 1764 Esztendőbelit mindenütt szórul szóra és betűről betűre, szorosan és híven követ”; b) a kiadás tartalmazza az Apocrifus könyveket; c) mutatókat készített; d) minden példányt „előre planérozottak és megkeményítettek”, hogy tartósabb legyen a kötet, s olvasója jegyzeteket írhatson bele.⁵⁸

A harmadik bibliakiadás-áttekintés Pethe Ferenc editiójában olvasható.⁵⁹ Pethe ugyan maga is írt egy bevezetőt, de a tanulmányt Szombathi János írta meg, aki „önként ajánlotta szíves fáradságát”.⁶⁰ A sárospataki professzor is Heltai Gáspárék bibliakiadásait tartja az első teljes magyar nyelvű bibliának, s ezért is írja *Tudósítása* legelején, hogy a magyaroknak 1552-től fogva van „magok nyelveken

55 Mossóczi-Institoris: *Elöljáró beszéd* [I], [9].

56 Uo., [6], (i) jegyzet: „Ezt a Heltai Bibliát bőven leírja a többször megdicsért Bod Péter a Biblia Hist. pag. 135. seq. Ami engemet illet, minthogy előmbe csak egy, más része ennek a Bibliabéli drága munkának akadott, meg nem határozhatom, kicsoda hibázott legyen, Bod Péter-é, aki bizonyosnak mondja, hogy Heltai Gáspár az egész szent Bibliát nem csak Magyarra fordította, hanem ki is adta öt darabokban? Vagy pediglen Károli Gáspár, aki noha kezénél volt a Heltai munkája, mégis azt írja nagy bátrán az ő előjáró beszédében pag. 12.: *Noha pedig volt darabonként a Bibliának valami része megfordítva, de mindenestől fogva ezideig egészen a mi országunkban és a mi nyelvünkben nem volt.* Akiknek nálamnál bővebb Magyar Bibliabéli collectiójok vagyon, fejtse ki ezt a csomót.”

57 Uo., [10].

58 Uo., [11].

59 PETHE Ferenc: *Tudósítás Ezen Nyomtatványról*, in: *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Utrecht, Jan Altheer, 1794. 8° (Petrik I. 280), 3–4. Pethe bibliakiadásáról újabban: Zvara: 18. századi, 33–34.

60 Pethe: *Tudósítás*, 3. [a]

nyomtatott egész Bibliájok”.⁶¹ A teljes bibliákat szintén sorszámmal látja el, kivéve a bártfai megjelenésűt (1607), mert kétségei vannak felőle, hiszen „csak a Móses, Józsué és Jérémiás Könyveiből való egynehány szakadozott darabokra akadtam” – írja.⁶² Szombathi több kéziratban maradt fordítást is megemlíti, így a Báthory Lászlóén kívül egyedül ő szól a jezsuita Szántó Arátor István (1540 k.–1612) Ótestamentum,⁶³ vagy Besneyi György (1680 k.–1749) madari református lelkipásztor teljes bibliafordításáról (1737);⁶⁴ továbbá, ahogy a pozsonyi lelkész, úgy Szombathi is megemlíti, hogy Bárány György, Bárány János és Sartorius János az Ótestamentum fordítását is elkészítette.⁶⁵ Csak Szombathi listáján olvasható Bél Mátyás Újtestamentum-kiadása [Lipce (?), 1727].⁶⁶

Viszonylag hosszabban mutatja be a 16. századi editiókat – feltehetően ritkaságukat és ebből következően fontosságukat is ezzel hangsúlyozza –, a 17. századiakról rövidebben, a 18. századiakról pedig inkább már csak felsorolásszerűen ír. Az általa ismertetett fordítások és kiadások majd mindegyikénél szerepel szakirodalmi hivatkozásokkal ellátott jegyzet. A *Rövid História* legvégén a sárospataki professzor is végez egy számbeli összegzést, mely szerint 1794-ig huszonkét szer jelent meg a magyar biblia, külön a Károlyi-féle tizennyolcszor, „sőt, ha a Bártfai Biblia is ide számlálódik”, tizenkilencszer.

A protestáns bibliák elején lévő előszavak, tanulmányok a történeti emlékezet lényeges részei. Az elődök munkái fontosak, még akkor is, ha katolikus a fordító – a köz, illetve a hívek javát szolgáló munkájuk ezért így említésre és emlékeztetetre méltó. A történeti áttekintések képet adnak a korszak tanult, Bibliát forgató embeerek ismereteiről, ugyanakkor a késő középkortól a 18. századig elkészült bibliafordítások és -kiadások elterjedtségéről és ismertségéről is. Feltűnő, hogy a késő középkor könyves emlékeiről, a magyar nyelvű kéziratok kódexekről egyáltalán nem esik szó – ugyanakkor érthető is, hiszen ezen nyelvemlékkódexek többnyire

61 SZOMBATHI JÁNOS: Rövid Tudósítás a Magyar Bibliáról, in: *Szent Biblia* 1794, 3–8: 3.

62 »*Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Bártfa, Jakob Klöss, 1607. 2° (RMNy 951): félbemaradt protestáns bibliakiadás. Szombathi hét levél részeit találta meg a sárospataki bibliotéka egyik könyvének kötéstáblájában. Szombathi: *Rövid Tudósítás*, 6–7.

63 Szántó bibliafordítása nem jelent meg, valószínűleg elveszett. MOLNÁR Antal: A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció, *Magyar Könyvszemle* 118(2002/1), 24–37: 30.; KOÓS Balázs: „Szent Biblia, az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből. Magyarra fordította. a’Jésus-alatt VitézkedőTársaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap”, in: P. Vársárhelyi Judit (szerk.): *A reformáció könyvespolca. Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, Budapest, Argumentum – OSZK, 2017 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 9), 85–96: 87–88.

64 Besneyi ugyan a teljes Bibliát lefordította, de csak a zsoltárok rész jelent meg: *Kis biblia, Azaz A Szent Dávid százötven zsoltárainak* könyve, ford. Besneyi György Miapolis [i. e. Buda], [Trattner], 1740. 8° (Petrik I. 259) BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, szerk. Pecsuk Ottó, 2. átdolg. kiad., Budapest, Kálvin, 2009: 91–92.

65 A fordítás feltehetőleg nem készült el. A témáról: Csepregi: *Evangélikus bibliafordítások*, 182–184.

66 *A mi Urunk Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Bél Mátyás, Lipce (?), Christian Martini (?), 1727. 12° (Petrik VII. 75, Petrik IX. 82)

re apáca kolostori könyvtárakban voltak hosszú évszázadokig, sokszor elfeledve, majd csak a 19. században fedezték fel őket és kezdődött meg kiadásuk.⁶⁷

Zavart okozott több bibliafordítás nem-ismerete, s egymás adatait átvéve a hibás adatok öröklődtek tovább, ezekhez pedig nagyban hozzájárult az alacsony példányszámból következő hozzáférésihiány. Példaként említhető a „Csepregi Lutheranium Collegium” által fordított Újtestamentum. Mossóczi-Institoris egy személyt sem ismer, „aki azzal dicsekedhetne, hogy azt valaha látta és forgatta volna”, így nem is ismeri a megjelenési adatokat,⁶⁸ ugyanakkor helyesen megjegyzi, hogy ez a Sylvester-féle *Újtestamentum*mal lehet azonos. Forrásul a Torkos-féle Újtestamentumot és Bod Péter bibliatörténetét⁶⁹ használta. Szombathi János ezen kiadvány kapcsán azt írja, hogy előtte bizonytalan, hogy „melyik esztendőben és micsoda formában” került kiadásra, s lábjegyzetében ő is Torkos Andrásra (pontosabban a fia, Torkos József írta előszóra), valamint Mossóczi-Institorisra hivatkozik.⁷⁰

A „csepregi Újszövetséget” Torkos József tette meg az első magyar Bibliának, keltve ezzel zavart a későbbi bibliográfusok között. Bartók István és Csepregi Zoltán tisztázta a tévedést és annak okát,⁷¹ miszerint Torkos az újszigeti Sylvester-fordítás megjelenési helyeként Csepreget adja meg. Ennek eredője a Bél Mátyás *Notitiájában*⁷² olvasható ismertetés, ugyanis a pozsonyi tudós csak egy csonka Sylvester-féle fordítást ismert, melyen a nyomtatás helye nem volt látható. Mivel Csepreg Nádasdy-birtok volt, s tudomása szerint a nádor ott nyomdát is alapított,⁷³ arra a következtetésre jutott, hogy Csepreg a Sylvester fordította Újtestamentum megjelenés helye.⁷⁴ Sylvester János Újtestamentum-ismeretének a kis példányszám mellett nem kedvezett az sem, hogy a nyomtatáshoz a keskeny bastard betűtípust használta, ami nehézkessé tette a szövegolvasást.⁷⁵

67 MADAS Edit: Magyar nyelvű kódexirodalom (1440 k.–1530 k.), in: Karsay Orsolya (szerk.): *Ural-kodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*, munkatárs Földesi Ferenc, Budapest, OSZK, 2002, 157–162, 157.

68 Mossóczi-Institoris, *Előljáró Bevezető* [!], [5]: „Ezen idő tájban jöhetett ki azon Új Testamentom is, melyet a *Csepregi Lutheranium Collegium* magyarra fordított...”.

69 BOD Péter: *A Szent Bibliának históriája*, Szeben, nyomt. Sárdi Sámuel, 1748. (Petrik I. 306)

70 Szombathi: *Rövid Tudósítás*, 6.

71 Csepregi: *Evangelikus bibliafordítások*, 176.

72 Modern, latin–magyar nyelvű kiadása: BÉL Mátyás: *Sopron vármegye leírása = Descriptio comitatus Semproniensis*, II., szerk., a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket kész. Kincses Katalin Mária, a latin szöveget gond., ford. és a szövegkritikai jegyz. készítette Tóth Gergely, Sopron, Soproni Levéltár, 2006, 140–141. Idézi: BARTÓK 2009, 46.

73 Nádasdy Tamás Sárváron alapított nyomdát, amely 1536 és 1541 között működött. V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás története*, 43–47.

74 BARTÓK István: „Nem tudom, mitsoda madár”. Sylvester János Újszövetség-fordításának utóélete, in: Heltai (szerk.): *Biblia Hungarica*, 43–53, 46–47.

75 ZVARA Edina: „Az magyar népnek keresztyén hűtben való *íppülésire*”. Sylvester János Újszövetség-fordítása, in: *Új Testamentu magyar nyelvű mellett az Görög és Diak nyelvűből nyomon fordítottak. Az Magyar népnek Keresztyén hűtben való íppülésire*, ford. Sylvester János, rekonstruált kiadás, Budapest, Kossuth – MTA Könyvtár és Információs Központ, 767–781: 770.

A téves, illetve megtévesztő adatok évszázadokon keresztül való használatára illusztris példa még a Nürnbergi Biblia (1704?).⁷⁶ Mindhárom, a 18. században élt tanulmányíró (Szatmárnémeti, Mossóczi-Institoris és Szombathi) tisztában volt ezen editio hamis nyomdahelyével, tudták és meg is jegyezték, hogy az igazából Nürnbergben jelent meg. Sőt, utóbbi kettőnek arról is volt tudomása, hogy nem Johannes Ingebrand, hanem Martin Endter fedezte a kiadás költségeit. Mindezek ellenére nem Nürnbergi, hanem helytelenül ma is Kasseli Bibliaként emlegetjük ezt a kiadást.

Pethe Ferenc joggal írja bibliakiadása (Utrecht, 1794) legelején, a *Tudósításban*: „*Kik által, Hol, Mikor és Hányszor nyomtattatott ki Magyar Nyelven a Biblia – azt rendbe szedni s előadni a História-Írók dolgok.*” Hiszen nem elég csak felsorolni az évszázadok során megjelent fordításokat és kiadásokat, hanem azokat értő módon kell ismerni és ismertetni. Szatmárnémeti Pap István, Mossóczi-Institoris Mihály és Szombathi János pedig mindennek eleget tett, így történeti áttekintéseik a magyar nyelvű bibliafordításokról és -kiadásokról ma is megbecsülendő írások.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Bibliának negyedik része...*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1552. 4° (RMNy 95)
- A Bölcs Salamon királynak könyvei*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551 (1552). 8° (RMNy 96)
- A Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Egri Lukács – Gyulai István – Heltai Gáspár – Szegedi Lajos, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1561. 4° (RMNy 172); 2)
- A Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Egri Lukács – Gyulai István – Heltai Gáspár – Szegedi Lajos, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1562 [1561]. 4° (RMNy 186)
- A Jesus Sirah* könyve, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551. 8° (RMNy 92)
- A mi Urunk Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Bél Mátyás, Lipcse (?), Christian Martini (?), 1727. 12° (Petrik VII. 75, Petrik IX. 82)
- A mi Urunk Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Bárány György – Bárány János – Sartorius János, Lauban[–Jauer], Schill Miklós betűivel [Heinrich Christoph Müller], 1754 [–1758.] (Petrik I. 177, Petrik VIII. 536)
- A mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Testamentoma*, ford. Torkos András, kiad. Torkos József, Wittenberg, Scheffler ny., 1736. 8° (Petrik V. 63, Petrik IX. 81)
- A Szent Jób könyvének...*, ford. Melius Juhász Péter, Várad, Raphael Hoffhalter, 1565. 4° (RMNy 213)

76 HARSÁNYI István: *A magyar Biblia*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1927, 72.; BORSA Gedeon: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőköteté Münchenben. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére), *Az OSZK Évkönyve 1981*, Budapest, OSZK, 1983, 379–409, 391–392.; V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 99–100.; Fekete: *Kasseli Biblia*, 25–41.

- Az két Sámuel könyveinek és az két Király könyveinek...*, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen, Raphael Hoffhalter, 1565. 4° (RMNy 205)
- Az mi urunk Jesus Christusnak új testamentoma*, ford. Félegyházi Tamás, Gönczi György, Debrecen, Rodolphus Hoffhalter, 1586. 4° (RMNy 584)
- BARTÓK István: „Nem tudom, mitsoda madár”. Sylvester János Újszövetség-fordításának utóélete, in: Heltai (szerk.): *Biblia Hungarica*, 43–53, 46–47.
- BÉL Mátyás: *Sopron vármegye leírása = Descriptio comitatus Semproniensis*, II., szerk., a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket kész. Kincses Katalin Mária, a latin szöveget gond., ford. és a szövegkritikai jegyz. készítette Tóth Gergely, Sopron, Soproni Levéltár, 2006, 140–141.
- BERNHARD, Jan-Andrea: Die Basler Ausgabe der *Károli-Bibel* von 1751. Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch* 29(2008), 85–98: 86.
- Bibliának első része...*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551. 4° (RMNy 90)
- Bibliának második része...*, ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1565. 4° (RMNy 208)
- BOD Péter: *A Szent Bibliának históriája*, Szeben, nyomt. Sárdi Sámuel, 1748. (Petrik I. 306)
- BOGÁR Judit (szerk.): *Systematica collectio*, I. füzet, sajtó alá rend. és a bevezetőt írta STEMPÉLY Irén, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források), 13–44.
- BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, szerk. Pecsuk Ottó, 2. átdolg. kiad., Budapest, Kálvin, 2009, 91–92.
- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).
- CSEPREGI Zoltán: Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században, in: Heltai János (szerk.): *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, Budapest, Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetek, 3), 171–184, 171.
- Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, ford. Komjáti Benedek, Krakkó, Hieronymus Vietor, 1532. 8° (RMNy 13); *Nouum Testamentum seu quattuor euangeliorum volumina lingua Hungarica*, ford. Pesti Gábor, Bécs, Johannes Singrenius, 1536. 8° (RMNy 16); *Uj Testamentum magyar nyelven*, ford. Sylvester János, Sárvár – Újsziget, Abádi Benedek, 1541. 4° (RMNy 49)
- Ézsaiás könyve, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen cr., Török Mihály, 1563. (RMNy 191)
- FEKETE Csaba: Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez, in: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 205–227, 214.

- HARSÁNYI István: *A magyar Biblia*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1927, 72.; BORSA Gedeon: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötetje Münchenben. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére), *Az OSZK Évkönyve 1981*, Budapest, OSZK, 1983, 379–409, 391–392.; V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 99–100.; Fekete: *Casseli Biblia*, 25–41.
- HEGYI Ádám: *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).
- HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6).
- Kis biblia, Azaz A Szent Dávid százötven zsoltárainak* könyve, ford. Besnyei György Miapolis [i. e. Buda], [Trattner], 1740. 8° (Petrik I. 259)
- KOÓS Balázs: „Szent Biblia, az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből. Magyarra fordította. aJésus-alatt VitézkdőTársaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap.”, in: P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *A reformáció könyvespolca. Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, Budapest, Argumentum – OSZK, 2017 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 9), 85–96.
- Kronikák könyve*, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen?, Raphael Hoffhalter?, 1565. (RMNy 206)
- MADAS Edit: Magyar nyelvű kódexirodalom (1440 k.–1530 k.), in: Karsay Orsolya (szerk.): *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*, munkatárs Földesi Ferenc, Budapest, OSZK, 2002, 157–162.
- Magyar Biblia*, ford. Komáromi Csipkés György, Leiden, [Samuel Luchtmans, Huybert van de Boxe özv.], 1685 [recte 1717]. 8° (RMK I. 1336, RMNy App. 345, Petrik: nincs)
- MEZEY László: *A „Báthory-biblia” körül. A mű és szerzője*, Budapest, MTA I. OK, 1956, 191–221.; LÁZS Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016, 192.
- MOLNÁR Antal: A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció, *Magyar Könyvszemle* 118(2002/1), 24–37: 30.
- MOSSÓCZI-INSTITORIS Mihály: Előljáró beszéd [!], in: *Szent Biblia* 1776.
- ÖTVÖS Péter: Mossóczi-Institoris Mihály, in: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor VII. Lethenyi-műgyűjtemény*, Budapest, Balassi, 2007, 464–465.
- P. VÁSÁRHELYI Judit: A bázeli magyar Biblia próbanyomata 1744-ből, *Könyv és Könyvtár* 30(2008), 60–69, 60–67.; Hegyi: *A Kárpát-medencéből*, 42.
- PÁLFFY Géza: A Magyar Királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században, *Fons* 20(2013/1), 3–76.

- PETHE Ferenc: Tudósítás Ezen Nyomtatványról, in: *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Utrecht, Jan Altheer, 1794. 8° (Petrik I. 280), 3–4. Pethe bibliakiadásáról újabban: Zvara: 18. századi, 33–34.
- SZATMÁRNÉMETI PAP István: „Magyar és Erdélyországban lévő Isten eklézsiájának, a Jesus Kristusban megszenteltetteknek, hivatalos szenteknek, Kegyelem és Békesség az Istentől, a mi Atyántól és az Úr Jézus Krisztustól!”, in: *Szent Biblia* 1751, [1–13]
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Bártfa, Jakob Klöss, 1607. 2° (RMNy 951)
- Szent Biblia*, ford. Káldi György, 2. kiad., Nagyszombat, Berger Leopold, 1732. 2° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Káldi György, 3. kiad., Buda, Királyi Universitas, 1782. 4° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Káldi György, Bécs, Matthäus Formica, 1626. 2° (RMNy 1352)
- Szent Biblia*, ford. Káldi György, kiad. Szepeszy Ignác, Pozsony, Belnay örökösök, 1834–1836. 4° (Petrik III. 522) – V. ECSEDY Judit: Kézben hordozható katolikus Biblia tervezete a XVIII. században, in: Heltai (szerk.): *Biblia Hungarica*, 185–196.
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár és társai, Vizsoly, Mantskovit Bálint, 1590. 2° (RMNy 652)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, [Lipce], [J. Chr. Martini], [1714]. 8° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Amszterdam, Misztótfalusi Kis Miklós, 1685. 8° (RMNy 4562)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Kassel [i. e. Nürnberg], Johann Ingebrand költs. [i. e. Martin Endter], 1704. 4° (RMK I. 1685; Petrik IX. 80)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Pethe Ferenc, Utrecht, Jan Altheer, 1794. 8° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc, Basel, Johann Rudolf Imhof költs., 1751. 8° (Petrik I. 280, Petrik IX. 80)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szenci Molnár Albert, Hanau, Levinus Hulsius örök., Johannes Halbejus, 1608. 4° (RMNy 971)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szenci Molnár Albert, Oppenheim, Levinus Hulsius özv., Hieronymus Galler, 1612. 8° (RMNy 1037)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Lipce [i. e. Pozsony], Lőve Antal pozsonyi könyváros költs. [és nyomdájában], 1776. 8° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Nagyvárad–Kolozsvár, Szenci Kertész Ábrahám, 1660–1661. 2° (RMNy 2982)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Pest, Trattner Mátyás, 1805. 2° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Pozsony – Pest, Landerer Mihály, 1804. 4°
- SZOMBATHI János: Rövid Tudósítás a Magyar Bibliáról, in: *Szent Biblia* 1794, 3–8.
- TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).

- Újszövetség, ford. Melius Juhász Péter, Szeged [Várad?, Raphael Hoffhalter?, typ. Török?], 1567. 4° (RMNy 238)
- V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdabélyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Budapest, Borda Antikvárium, 1996 (Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 4); V. ECSEDY Judit: *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800. Ergänzungen zu Emil Wellers Repertorium Die falschen und fingierten Druckorte*, Budapest, Borda Antikvárium, 1999.; FEKETE Csaba: Casseli Biblia? *Vallástudományi Szemle* 14(2018/3), 25–41.
- V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 37–53.; V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830*, Budapest, MTA KIK – Kossuth, 2021, 203–207. doi: 10.36820/konyvnyomtatás.2021.ecsedy
- ZVARA Edina: „Az magyar népnek keresztyén hűtben való íppülésire”. Sylvester János Újszövetség-fordítása, in: *Uy Testamentu magar nehven mellet az Görög és Diak nelvből nyonnan fordijtánk. Az Magar népnek Kereszten hűtben valo íppülésire*, ford. Sylvester János, rekonstruált kiadás, Budapest, Kossuth – MTA Könyvtár és Információs Központ, 767–781: 770.
- ZVARA Edina: 18. századi magyar nyelvű bibliák a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában, in: Imre Mihály (szerk.): *Bethlen 300. Iskola a Hazában. A hódmezővásárhelyi köznevelés fennállásának 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozás tanulmánykötete*, Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2024, 27–38.
- Zsoltár...*, ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1560. 8° (RMNy 162)